

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 130.2+316.32

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ЗАРОДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ

Розглянуто витоки та еволюція ідеї громадянського суспільства. Проаналізовано підходи видатних мислителів щодо інтерпретації громадянського суспільства з часів Античності до Нового часу. Доведено, що громадянське суспільство це система автономних від держави інституціональних зв'язків, в які добровільно вступає населення з метою реалізації своїх приватних та корпоративних інтересів.

Ключові слова: громадянське суспільство, Античність, Середньовіччя, Відродження, Новий час.

Актуальність проблеми. Поняття «громадянське суспільство» — одне з ключових у сучасній політології. Актуальність його теоретичних і практичних аспектів обумовлена очевидним підвищенням ролі пересічних громадян та їх добровільних об'єднань у всіх сферах життєдіяльності людського суспільства: економічній, політичній, соціальній, духовній. Широко відомі успіхи громадських організацій і рухів людей доброї волі в галузі розрядки міжнародної напруженості, у наданні допомоги народам, що постраждали від стихійних лих, катастроф та інших соціальних негараздів. В основі перемог — розвиток діяльності громадянського суспільства, висока активність громадян та їх добровільних об'єднань. Це досягне тільки при достатньо розвиненому громадянському суспільстві. Успіхи приходять там, де підвищується ділова активність громадян і створюваних ними недержавних структур, де обмежується державне втручання в економічне, соціальне і духовне життя, тобто там, де розвивається і вдосконалюється громадянське суспільство.

Аналіз останніх наукових джерел і публікацій. Вважається, що поняття «громадянське суспільство» таке ж стародавнє, як і поняття «політична наука»: не можна розділити й окремо вивчати діалектично суперечливу єдність «аполітичного» громадянського суспільства і створеної ним самим політичної

організації суспільства, зокрема держави. У працях учених минулого і сучасності ось вже більше двох тисячоліть громадянське суспільство розглядається, аналізується і описується всебічно, конкретно і достовірно. Відповідно поняття «громадянське суспільство», вбираючи в себе різні загальнолюдські цінності, набуває все більшої смислової багатоваріантності. Досить інтенсивно осмислюється проблематика громадянського суспільства у колі вітчизняної інтелектуальної спільноти. До вагомих наукових доробків, автори яких заклали теоретико-методологічний фундамент у цій сфері досліджень, слід віднести праці В. Баркова, В. Бебика, І. Горбатенко, Г. Зеленько, А. Карася, М. Калініченка, А. Колодій, О. Косілової, І. Кресіної, А. Кудряченка, Ю. Левенця, Я. Пасько, Т. Розової, Ф. Рудича, М. Рябчука, П. Ситника, С. Телешуна, Г. Щедрової та ін. [2; 4; 6; 9].

Мета статті – дослідити становлення концепту «громадянського суспільства» в історії соціально-філософської та політологічної думки.

Виклад основного матеріалу. Вперше поняття «громадянське суспільство» (civil society) зустрічається у філософській спадщині представників епохи Античності. У числі перших мислителів, що відмітили «громадянське суспільство» як самостійну субстанцію, зазвичай називають давньогрецького філософа Платона. Його міркування про природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, про головні чесноти — мудрість, мужність і просвітлений емоційний стан, ідеальне людське суспільство, його жорстока, хоча і непослідовна, критика державної влади об'єктивно приводять до думки про те, що, крім державно-організованої, є й інші форми життєдіяльності суспільства

Поняття «громадянське суспільство» сходить і до ідеї полісу Арістотеля, ідеї природного права. У творі «Політика» він зазначав: «Держава є сукупністю громадян, громадянське співтовариство» [1, с. 90]. Громадянином, у свою чергу, є той, «хто володіє сукупністю громадянських прав» [1, с. 100]. Бути членом суспільства означало бути громадянином — членом держави і тим самим зобов'язаним жити і діяти відповідно до його законів і без заподіяння шкоди іншим громадянам. Разом з тим Арістотель аналізував життя громадян і в інших сферах життєдіяльності суспільства: економічній, шлюбно-сімейній, духовній, науковій, релігійній, де державне втручання до певного рівня розвитку продуктивних сил і відносин просто не було потрібним. Тому буде справедливим відзначити у працях Арістотеля певне розділення держави і громадянського суспільства.

Уже в політико-правовому вченні давньоримського мислителя Цицерона йдеться про те, що держава є справою та надбанням народу, а право виступає необхідним констатуючим джерелом державності взагалі. Він використовував словосполучення «громадянське суспільство» (societas civilis) для пояснення усієї сукупності громадян, які взаємодіють у політичному просторі держави. «Держава є власністю народу, а народом є не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою в питаннях права та спільності інтересів» – наголошував він [16, с. 48]. У його вченні при-

сутні ідеї республіканізму, народного суверенітету та акцентується на тому, що «громадянин» та «громадянство» є правовими категоріями і поняттями, на підставі яких формується поняття про суспільство як сукупність громадян [9, с. 96].

Водночас слід відзначити: у працях античних філософів зазначене поняття викликає інтерес лише з огляду на пошук його етимологічного коріння, оскільки чіткого розмежування між сферами суспільного та державного життя (засадничого положення концепції «civil society») на той час не проводили. «Громадянське» і «приватне» були тісно пов'язані між собою – громадяни могли реалізувати себе тільки в межах полісу. Англійський дослідник А. Фергюсон підкреслював, що суспільства у власне «громадянському» («цивільному») виміру на ранніх етапах історії людства (в тому числі у Стародавній Греції та Римі) не могло існувати в принципі, оскільки відсутнім був «цивільний» статус особи – всі дорослі чоловіки (крім рабів) перш за все були воїнами, що на практиці відкидало будь-які припущення стосовно наявності певного неполітичного простору життєдіяльності, виведеного за рамки державного контролю [15, с. 75]. Як зауважує О. Лосев, античне суспільство «не знало особистості... у смислі соціальному та історичному», а отже, «тут ще немає суперечності між особистістю і державою» [11, с. 60, 109]. Не людина, а космос та соціум визначали сутність державної влади.

Традиція мінімізації значення людини у політичному процесі отримала своє продовження у часи Середньовіччя – держава та влада були міцно вбудовані в загальну теологічну конструкцію християнізованого соціуму та оголошувалися продуктом розуму, вищого за людський. Монопольне становище церкви, панування у суспільній свідомості догматичних настанов християнсько-середньовічної епохи унеможливлювали існування поза компетенцією державної (фактично теократичної) влади вільного простору життєдіяльності людини. Разом з тим на відміну від попереднього етапу саме в період Середньовіччя визрівають духовні та емпіричні основи, які стають підґрунтям для якісно нового осмислення характеру взаємодії суспільства, людини та держави, що, зрештою, справило значний вплив на формування концепту «громадянського суспільства» у подальшому [2, с. 10].

У праці «Град Божий» Святий Августин тлумачить сутність держави як інструмент примусу і наслідок людської гордині. Саме з причини гріховності людини, здатності її до зла держава є необхідним утворенням. Державна влада загалом не вдається до втілення людських помислів про справедливість, але вона може стати на шлях поліпшення своєї соціальної природи завдяки християнізації населення і правителів. Ключову роль тут відіграють церковна спільнота і родина. Християнська сім'я покликана знаходити згоду із законами civitas, маючи на меті солідарне існування разом з усіма людьми. Як влучно зауважує Джін Елштайн, в Августина «домашній мир має пов'язаність із миром громадянським» [3, с. 78]. Загалом Августин висловлює думку про те, що родина, сімейні стосунки (приватність) є початком, в якому зароджується частина соціального цілого, в тому числі громадянського суспільства [6, с. 32].

Якщо Святий Августин подав доволі песимістичну інтерпретацію соціальності, то Святий Тома дотримувався аристотелівського розуміння держави та інтерпретував її як соціальність, визначену згідно з добродесністю. Святий Тома зацікавлено поставився до концепту громадянського суспільства і присвятив йому чимало сторінок у коментарях до аристотелевих «Політики» та «Никомахової етики». «Опираючись на теорію Аристотеля, Святий Тома стверджував, що природним є не тільки первісне людське суспільство, а й суспільство організоване, або громадянське», – підкреслював Ф. Коплстон [7, с. 137]. Звідси – істотне зміщення інтерпретації змістовного зв'язку між соціальністю і гріховністю. Люди потребують державної організації з волі Божої, а громадянське суспільство було б потрібне, навіть коли б людина ніколи не грішила, вважав Святий Тома [6, с. 32]. Громадянське суспільство, за Томою Аквінським, чітко включає в себе домашнє господарство з його приватною сферою. Проте держава є первинною відносно домівки і приватності. Істотним є також розмежування, яке накреслює Святий Тома щодо влади: найвищою за значенням досконалості є влада політична, бо цей стан притаманний лише вільним людям. Далі існує економічна влада, яка стосується домашнього рівня стосунків і є владою над усіма, хто проживає в домі. Нарешті господарська влада простягається лише над рабами [14, с. 99]. Таким чином, ядром «природного» об'єднання людей є поняття громадянина як складового елемента державної єдності чи соціальної інтеграції.

Італійський мислитель Н. Макіавеллі, віддаючи дань часу, вважав, що вищим виявом людського духу є держава, а сенсом і щастям життя — служіння йому. Одночасно він вважав, що государ, який має можливість і право управляти підданими за допомогою страху і насильства, не буде цим зловживати, не порушуватиме майнових і особистих прав підданих, аби не створити в їх свідомості ненависть до себе. Отже, йдеться про сферу, відмінну від функцій людини як підданого, по суті, про ознаки громадянського суспільства. Чимало думок висловлено ним про такі недержавні та неполітичні сфери життєдіяльності людського суспільства, як праця, сім'я, любов, задоволення особистих потреб. І тут також йдеться про громадянське суспільство [4, с. 15].

Таким чином, мислителі Античності, Середньовіччя та Відродження як би визначили в складному переплетенні економічних, політичних, соціальних і духовних відносин державноорганізованого суспільства наявність громадянського суспільства. Вони робили не завжди усвідомлені, але достатньо успішні спроби «розвести» державу і громадянське суспільство, показали сучасникам, що крім держави є щось самостійне, яке живе за своїми законами і не в усьому підвладне державі, тобто громадянське суспільство.

Представниками класичного розуміння сутності громадянського суспільства в історії соціально-політичної думки вважаються філософи Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є та ін.

Т. Гоббс вже використовує поняття «громадянське суспільство» у прямій постановці, хоча і непослідовно: в одних випадках громадянське суспільство він як би отожднює з державою, в інших — роз'єднує.

Дж. Локк, активно використовуючи поняття «громадянське суспільство», проголошує до певної міри примат громадянського суспільства перед державою. Основою суспільства, зокрема громадянського, він вважає власність. Виступаючи противником абсолютизму, Дж. Локк писав про те, що за природним народженням всі люди є вільними, рівними і незалежними. Єдиним шляхом суспільства до цивілізації є добровільна угода з іншими людьми про об'єднання у співтовариство. За його переконанням, «коли яка-небудь кількість людей таким чином згодилася створити співтовариство або державу, то вони тим самим уже об'єднані і становлять єдиний політичний організм, в якому більшість має право діяти і вирішувати за решту» [10, с. 317]. Він провадив межу між суспільствами, які перебувають у громадянському та негромадянському станах. Таким критерієм Дж. Локк вважав закон: якщо люди об'єднані спільним законом та судовими установами, це свідчить про те, що вони перебувають у стані громадянського суспільства. Ті ж люди, які не мають таких суспільних настанов, все ще перебувають у природному стані, за якого кожен сам є суддею і катом, але це і є справжній природний стан. Коли певна кількість людей так об'єднана в одне суспільство, що кожен із них відмовляється від своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи, і передає її суспільству, тоді і тільки тоді існує політичне або громадянське суспільство. Політичну владу мислитель тлумачив як право людей створювати закони для врегулювання і збереження власності. Звідси випливає, що ні держава, ні політична влада не є вічними атрибутами суспільства. Вони виникають лише на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли у членів цього об'єднання постає потреба у державі.

Багато нових думок про громадянське суспільство висловив Ш. Л. Монтеск'є. У творі «Про дух законів» він розглядає громадянське суспільство як результат історичного розвитку, як ступінь історії після природного стану, сім'ї, героїчного часу. Громадянське суспільство, за Ш. Л. Монтеск'є, є суспільство ворожнечі людей один до одного, яке для запобігання і нейтралізації цієї ворожнечі перетворюється на державу. Державність внутрішньо притаманна, але не тотожна громадянському суспільству. Він розрізняє закони громадянські, державні (політичні). Громадянські закони регламентують відносини, властиві громадянському суспільству: відносини власності, добровільних об'єднань громадян та ін. Державні закони регламентують головним чином політичні права і свободи цих самих громадян. Ш. Л. Монтеск'є підкреслює діалектичну єдність і суперечність законів громадянського суспільства і держави, вважаючи, що зникнення однієї зі сторін такої єдності неминуче приведе до великих суспільних потрясінь. Громадянське суспільство, за висловом Ш. Л. Монтеск'є, – найважливіша гарантія від сваволі і диктатури.

Ж.-Ж. Руссо також показує громадянське суспільство як суспільство, перетворене на державу, уточнюючи при цьому, що даний процес проходить за допомогою суспільного договору. У праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» він, проголошуючи народний суверенітет, обґрунтовує право народу на скидання абсолютизму і встановлення демократично обраного уряду. Тут же він формулює поняття громадянського суспільства, відзначаючи, що сутність політичного організму полягає в узгодженні покори і свободи. Ж.-Ж. Руссо дійшов висновку про те, що завдяки суспільній домовленості людина втрачає свою природну свободу і право власності на все, чим вона володіє. Аби не помилитися в цих взаємних компенсаціях, необхідно чітко відрізнити природну свободу, яка обмежена тільки силами індивіда, від свободи громадянської, обмеженої загальною волею, тобто законом. До активу громадянського суспільства теоретик відносив також моральну свободу, яка, на його думку, робить людину володарем над самою собою, оскільки «імпульс одного тільки потягу рівнозначний рабству, а покора закону, продиктованого самому собі, рівнозначна свободі» [13, с. 17].

Помітно поглибив уявлення про громадянське суспільство І. Кант. Його підхід до тлумачення сутності громадянського суспільства більш діалектичний. Розглядаючи суперечливі якості людської природи: незлагідність, пихатість, жагу до об'єднання і у той же час прагнення до згоди, І. Кант доходить висновку про те, що головний шлях поєднання свободи кожного зі свободою інших — формування громадянського суспільства. За І. Кантом, громадянське суспільство засноване на таких апіорних принципах: свобода члена суспільства як людини; рівність його з іншими як підданого; самостійність члена суспільства як громадянина. Мислитель був переконаний у тому, що відносини між окремими особами, яких стосується право, полягають в участі їх як вільних істот (носіїв сваволі), котрі зважають на свободу один одного. Індивіди не тільки вільні, вони ще й рівні істоти, їхня рівність (як природжена якість) полягає у тому, що «інші не можуть змусити будь-кого до більшого, ніж те, до чого він зі свого боку може змусити» [5, с. 147]. І. Кант не мав сумнівів щодо прогресу в розвитку суспільства, метою якого є досягнення ідеалу загального правового громадянського суспільства. Так буде досягнуто найбільшого ступеня свободи, що дозволить людині розвивати свої духовні здібності з найбільшою повнотою.

Г. В. Ф. Гегель під громадянським суспільством мав на увазі відносно незалежну від держави сукупність окремих індивідів, класів, груп та інститутів, взаємозв'язок яких регулюється цивільним правом. Він показав, що громадянське суспільство сформувалося в результаті історичної трансформації всього суспільного життя, тривалого діалектичного руху від сім'ї до держави. Соціум, що утворився в результаті цього генезису, включає приватновласницькі відносини, ринкову економіку, соціальні групи, інститути, що забезпечують життєздатність суспільства і реалізацію громадянських прав. На відміну від багатьох своїх попередників Гегель розглядав громадянське суспільство і дер-

жаву як самостійні інституції. Громадянське суспільство існує не в державі, а поряд із нею. Разом із сім'єю воно складає базис і спосіб існування держави. У державі репрезентована загальна воля громадян, громадянське ж суспільство – це сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів. До державної сфери Гегель відносив урядову владу, адміністрацію, до сфери громадянського суспільства – поліцейську і судову владу. Гегель визнавав примат держави над громадянським суспільством. Держава, на його думку, як більш високоорганізована органічна цілісність виступає як би гарантом дійсної свободи громадянського суспільства і представляє суспільство в його єдності. Найважливішими принципами, на базі яких функціонує громадянське суспільство, Гегель вважав власність, особисту свободу, загальну обізнаність, поінформованість, вільно сформовану громадську думку, справедливість і суворе дотримання законів. Сильне правове підґрунтя, правосуддя і засоби ефективного функціонування законів – необхідні передумови формування громадянського суспільства.

Один із фундаторів української політичної науки В. Липинський вважав, що громадянське суспільство – це люди певної території, які не живуть за рахунок виконання державних функцій і не в змозі безпосередньо здійснювати свої бажання, застосовуючи силу фізичного примусу. Але громадянство – це резервуар сил, який перебуває у стані вічного руху вперед, вічної нерівноваги у боротьбі за владу. А держава як політична організація людей має схильність до боротьби з поступом до творення твердих, непорушних форм. На думку мислителя, взаємовідносини громадянського суспільства і держави визначає закон, засадничим стосовно якого є взаємне обмеження права сильніших правом слабших, і навпаки. Коли держава поневолює громадянське суспільство, тоді «нищиться» закон, оскільки право сильніших не обмежене правом слабших. У такій державі панує беззаконня. Проте так само «нищиться» закон, коли громадянське суспільство поневолює державу і коли сила сильніших розкладається слабкістю слабших [9, с. 100]. Закон існує за гармонійного співвідношення громадянського суспільства і держави.

Отже, з наведених поглядів на громадянське суспільство видатних представників політичної філософії різних країн можна зробити такі **висновки**. Громадянське суспільство — продукт історичного розвитку людства, що з'явився в період ломки жорстких прошаркових рамок сільськогосподарського суспільства, коли будувалися начала формування правової держави; обов'язковою умовою виникнення громадянського суспільства є поява можливості в усіх громадян отримувати економічну самостійність на базі приватної власності; найважливішою передумовою формування громадянського суспільства є ліквідація станових привілеїв і зростання значення особистості, яка перетворюється з підданого на громадянина з рівними юридичними правами зі всіма іншими громадянами; громадянське суспільство — це сила, що знаходиться з державою в постійній складній, суперечливій, діалектичній

єдності; у ХХ ст. у розвинених країнах сформувався певний тип громадянського суспільства, якому притаманні пріоритет приватної власності і приватновласницьких інтересів, наявність значного середнього класу, високий рівень життя, велика кількість різноманітних суспільно-політичних організацій, що виражають інтереси різних соціальних груп, своєрідний соціально-психологічний і політичний менталітет тощо; у країнах, що вступили на шлях глибоких реформ, формується перехідний тип громадянського суспільства, в якому химерно переплітаються деякі властивості і риси як авторитарного, так і демократичного устрою.

Таким чином, громадянське суспільство — це, по-перше, форма людської спільності, що перебуває на певній стадії розвитку, і за допомогою праці задовольняє потреби своїх індивідів. По-друге, це комплекс первинних об'єднань індивідів, що добровільно сформувалися (сім'ї, кооперації, асоціації, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання, крім державних і політичних структур). Більшість політологів і соціологів дотримуються широкого тлумачення громадянського суспільства, справедливо вважаючи, що воно включає соціально-політичні відносини і як їх елемент — політичні групи. По-третє, це сукупність недержавних відносин у суспільстві. У ньому, на думку російського вченого І. Кравченка, вільно розвивається асоціативне життя або, як її називають, публічна сфера (на відміну від приватної), сфера масових рухів, партій, угруповань за інтересами, переконаннями, будь-якими іншими ознаками. Це суспільство добивається децентралізації влади держави за рахунок її передачі самоврядуванню, взаємодії більшості і меншини на основі узгодження позицій державних інститутів і суспільства. Нарешті, це сфера самовияву вільних індивідів та їх об'єднань, що захищена законами від прямого втручання і довільної регламентації їх діяльності з боку державної влади. Всі ці елементи суспільства тісно інтегровані, взаємозалежні та взаємозумовлені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика / Аристотель. — М. : АСТ ; Транзиткнига, 2005. — 397 с.
2. Громадянське суспільство: історія та сучасність : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін. ; за заг. ред. Т. В. Розової. — Одеса : Юрид. літ., 2010. — 344 с.
3. Елштайн Джін Б. Громадський чоловік, приватна жінка. Жінки у соціальній і політичній думці / Джін Б. Елштайн. — К. : Альтернативи, 2002. — 344 с.
4. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України / Г. І. Зеленько. — К. : Знання України, 2007. — 336 с.
5. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. — М. : Мысль, 1965. — Т. 4, ч. II. — 478 с.
6. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. — К. ; Лівів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 520 с.

7. Коплстон Ф. Средневековая философия / Ф. Коплстон ; пер. з англ. – К. : Jet-Set, 1997. – 160 с.
9. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / Ю. А. Левенець. – К. : Освітня книга, 2006. – 272 с.
10. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. / Дж. Локк. – М. : Соцэкгиз, 1960. – Т. 2. – 532 с.
11. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранняя классика / А. Ф. Лосев. – М., 1978. – 274 с.
13. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принцип политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Соцэкгиз, 1938. – 125 с.
14. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики»: пер. з латини / Т. Аквінський. – К. : Основи, 2000. – 794 с.
15. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества: пер. с англ. / А. Фергюсон; под ред. М. А. Абрамова. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. – 392 с.
16. Цицерон Марк Туллий. Про державу. Про закони. Про природу Богів / Марк Туллий Цицерон. – К. : Основи, 1998. – 489 с.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН: ЗАРОЖДЕНИЕ КОНЦЕПТА

Требин М. П.

Рассмотрены истоки и эволюция идеи гражданского общества. Проанализированы подходы выдающихся мыслителей относительно интерпретации гражданского общества со времен Античности до Нового времени. Доказано, что гражданское общество – это система автономных от государства институциональных связей, в которые добровольно вступает население с целью реализации своих частных и корпоративных интересов.

Ключевые слова: *гражданское общество, Античность, Средневековье, Возрождение, Новое время.*

CIVIL SOCIETY AS SOCIAL PHENOMENON: ORIGIN OF CONCEPT

Trebin M. P.

Sources and evolution of idea of civil society are examined in the article, approaches of prominent thinkers are analysed in relation to interpretation of civil society from times of Antiquity to New time. It is well-proven that civil society it is the system of autonomous from the state institutional connections into which a population with the purpose of realization of the private and corporate interests enters voluntarily.

Keywords: *civil society, Antiquity, Middle Ages, Revival, New time.*

